

Ж.К. ИБРАЕВА

САЯСАТКЕРДІҢ ТІЛДІК ТҮЛГАСЫ ПСИХОЛИНГВИСТИКА НЫСАНЫ РЕТИНДЕ

Казіргі тіл білімінде тілдік тұлға ұғымына айрықша қызығушылық және қандай да бір көрнекті көрінісі әртүрлі қарым-қатынас салаларында, атап айтқанда, саяси дискурста көрінеді, себебі ол қоғамдық санаға неғұрлым зор ықпал ете етеді және бұқаралық ақпарат коммуникациясында кен тараған. Тілдік мінез-құлқытың психолингвистикалық талдауына және тілдік тұлғаның саяси коммуникацияға ықпал ету ерекшеліктеріне назар аудармастан бұрын атальмыш бағыттың қазіргі ғылымдағы даму үрдісін қарастырамыз.

Бүгінде глобалды коммуникация мен ақпаратқа еркін қол жеткізу жағдайында адамның мүмкіндіктері бірден кеңейіп, соған сәйкес тұлғаны зерттеу мәселесіне деген қызығушылықтың өсуіне айтарлықтай ықпал етті. Жеке тұлғаның эволюциялық өсуі айқын болды, оның қандай да бір ғылыми пәнге байланысты ғылыми зерттеу нысаны ретінде маңыздылығы өзгере бастады.

Зерттеудің басым нысаны ретінде «тұлға» ұғымын психология, философия, мәдениеттану, тіл білімі, өдебиет және басқа да бірқатар ғылымдардан кездестіруге болады. Тіл білімі саласында С.Г. Воркачевтің пікірінше, «тілдік тұлға» ұғымы сәйкес пәнаралық термин проекциясымен пайда болған, оның мағынасына адамның сапалық айқындылығын құрайтын физикалық және рухани касиеттерінің қоғамдық тұрғыдан маңызды жиынтығына философиялық, әлеуметтік және психологиялық көзқарастары сыйып кетеді [1:65]. Сөйтіп психология мен педагогиканың терминологиялық сөздігі тұлғаны былай деп аныктайды «Тұлға – дербес әрекет ететін субъект ретіндеңін нақты жеке адам болмысының қайталаңбас, ерекше әдісі, адамның қоғамдық өмірінің дара нысаны. Тұлға әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара болады, оның өзіндік дүниесін ерекше өмір жолын белгілейді және ол мазмұны жағынан әлеуметтік жағдайлармен аныкталады... Адамдар арасындағы өзінің ұстаным-орнын еркін және жауапкершілікпен анықтайдын, қоғамның өкілі ретіндеңі адам» [2: 217]. Адам әлеуметтену үдерісінде тұлға болып шығады. Әлеуметтену үдерісін қазіргі ғылымда екі үлкен топқа бөліп қарастырады, олар: бастапқы әлеуметтену (отбасында) және жанама, екінші әлеуметтену (бүкіл өмір бойы). Американдық этнолингвист Э.Сепирдің пікірі бойынша, тіл – әлеуметтенудің аса қуатты факторы болып табылады.

Тіл туралы ғылымда тілдік тұлғаға алғашқылардың бірі болып адамның барлық өмірі ана тіліне тәуелді екендігін, сондай-ақ ана тілі мен адамның рухани қалыптасуы өзара байланыстылығы жайлы пікір білдірген Й. Вайсгербер назар аударды. Дегенмен тілді адаммен тығыз байланысты зерттеу мәселесі XIX ғасырдағы лингвистикалық еңбектерде де қозғалған.

Алайда ұзак үақыт бойы бұл сұрақты ғалымдар терең қарастырмады, біздіңше, бұл тілдің әр тарапы өзінше бөлек оқшау қарастырылған отандық лингвистикада қалыптасқан жағдаятқа байланысты болды. Тек соңғы онжылдықтардағы ғылыми зерттеулерде ғана мұндай бағдар дами бастады. Біріктіретін бастама ретінде «тілдік тұлға» терминінде көрініс тапқан адам бейнесі шықты. Жеке тұлғада біз тілдің барлық іргелі касиеттерін сипаттастырып ұстанымдардың жиынтығын көре аламыз. Тілдік тұлға – тілде (мәтінде) және тіл арқылы көрінетін тұлға, яғни тілдік құралдар негізінде өзінің негізгі қасиеттерімен көрінетін тұлға. Тіл адамның конститутивтік қасиеті болғандықтан тілдік тұлға жалпы тұлға ұғымының косымша мазмұнымен байытылған ұғым болып саналады. Осы жерде біз В.В. Воробьевтің пікірімен келісеміз: «Тұлға – мәдениет пен тілдің, олардың даму диалектикасының өзара байланысты орталық нұктесі. Сондықтан тұлға жайлы тек тілде біте қайнасқан тілдік тұлға ретінде ғана айтуға болады» [3: 26].

Қазіргі үақытта тіл білімінде бұл құбылыстың құрылымы, тілдік воплощения амалдары, оны сипаттаудың әдіс-тәсілдері белсенді түрде зерттелуде. Мұндай бетбұрыс лингвистикалық зерттеулерде социумның өкілі адамды зерттейтін ғылыми пәндердің гуманизациясының жалпы үдерісінә жатқызылады.

Тілдік тұлға ұғымының неғұрлым толық және жүйелік негізделуі Ю.Н. Караполовтың және оның ізбасарларының еңбектерінде мазмұндалған, ол еңбектерде тілдік тұлға «тілдік шығармалардың (мәтіндерді) жасалуы мен адамның оларды қабылдаудың айқындайтын адамның қабілеті мен мінез-құлқының жиынтығы» ретінде түсініліп, былайша ажыратылады: а) құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесі бойынша, ә) ақиқаттың терең және дәл бейнеленуі бойынша, б) белгілі бір максатты бағыттылығы бойынша. Ю.Н. Караполовтың тілдік тұлғаның теориялық-гносеологиялық моделіне сәйкес үш деңгейі ажыратылады: 1) вер-

балды-семантикалық, 2) лингвокогнитивтік және 3) прагматикалық/мотивациялық [4:28]. Бұл денгейлерді бөлудің критерийлері типтік бірліктер – сөздер, жинақталған ұғымдар – концептілер мен коммуникативті-әрекеттік қажеттіліктер, бұл бірліктер арасындағы катынастар және олардың белгілі бір кешендерге біргігүй стереотиптері болып табылады.

Көріп отырғанымыздай, атальыш үшденгейлі модель тілдік тұлғаның үш маңызды сипаттамасы – вербалды-семантикалық немесе таза тілдік, когнитивтік (тәнімдық) және прагматикалық шенберіндегі алуантүрлі сапалық белгілерін қарастыруға мүмкіндік береді. Вербалды-семантикалық сипаттама индивидуумның лексиконынан, табиғи вербалдық қарым-қатынаста колданатын барлық сөздік корынан құрылады. Сейтіп тек қана лексикалық бірліктердің саны ғана емес, сонымен қатар вербалдық құралдарды әлеуметтік жіктелім мен жарыспалылық нормаларына, функционалды-стилистикалық құндылықтарға сәйкес дұрыс қолдана білуі де ескеріледі. Бұл сипаттаманың индивидуалдылығы бұл дағдыны менгеру дәрежесімен ғана емес, сондай-ақ сөзжасам, грамматика және айтылудың нормативтік ережелерін бұзумен де анықталады.

Когнитивтік сипаттама тұлғаның зияткерлік саласымен, ойлау үдерістерін болжайтын адамның тәнімдық әрекетімен байланысты. Әрбір индивидуумда оның даму үдерісінде оның әлем бейнесіне көзқарасын бейнелейтін, көрсететін идеялар, концептілер қалыптасады. Қазіргі лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі былай түсініріледі: «Әлемнің тілдік бейнесі – нақты бір тілдік қауымдастықтың санасында тарихи қалыптасқан және әлем туралы түсініктердің тілде бейлененген жиынтығы, ақыттың концептуалдың тәсілі. Әлемнің тілдік бейнесін қайта жаңғырту – қазіргі лингвистикалық семантиканың аса маңызды мәселелерінің бірі; нақты бір мәдениет үшін негізгі болып саналатын концептілер, әлем туралы түсініктердің тұтас жүйесі қайырадан қалпына келтіруде» [5:40]. Индивидуумның санасында мұндай концептілер нақты бір әлеуметтік тәжіrbie мен әрекет жағдайында қалыптасқан әлеуметтік және мәдениеттанушылық құндылықтардың қайсыбір иерархиясы ретінде көрінеді.

В.П. Конецкая мұндай концептілер ретінде сөйлеуде белгілі бір адамдардың қолданған сүйікті ауызекі формулаларын және «оларға қарап біз жи белгілі бір тұлғаны «тани алатын» индивидуалдық сөйлеу оралымдарын қарастыруды ұсынады [6: 5]. Прагматикалық сипаттама коммуникацияның мақсат-міндеттерімен анықталады –

сөйлеушінің ниетімен, оның мұдделерімен, уәждерімен және нақты коммуникативтік мақсаттарымен.

Сөйлеушінің дәл осы уәжділігі, Ю.Н. Карапловтың анықтауынша, «коммуникативтік-әрекеттік қажеттілік» болып табылады және тілдік тұлғаның прагматикалық денгей бірлігі болып саналады [4:215], оның индивидуалдық ерекшеліктерін айқындайтын неғұрлым маңызды фактор болып қызмет етеді. Бұл ерекшеліктер индивидтің логикалық пайымдау білімінің денгейімен ғана емес, сонымен қатар айтартықтай дәрежеде оның эмоцияларымен және қарым-қатынастың жағдаяттық факторларымен анықтады. Сейтіп тілде адам факторын зерттеу әлемнің тілдік бейнесін зерттеумен тығыз байланысты, ол адам құндылықтары жүйесінің оның өмірлік мақсаттарымен, мінез-құлық себептері мен мақсаттарымен өзара әрекет нәтижесі болып табылады және осы адам жасаған мәтіндерде көрінеді. Қазіргі лингвистикада лингвистер алдында нақты тілдік тұлғаны ол құрған мәтіндер негізінде жүйелі сипаттау міндеті қойылып, шешілуде.

Сейтіп нақты тілдік тұлғаны сипаттау моделі әлі де зерттелу үстінде. Бұл модельге не кіреді? Психолингвистика тұрғысынан тілдің, сөйлеудің тілдік тұлға неғұрлым айқын көрінетін бөлшектер бар, мысалы, эмотивтік, эмотивтік-бағалау мағынасы, метафора. Тілдік тұлғаны психолингвистикада зерттеу өрісіне сөйлеудің мынадай компоненттері де кіруі мүмкін: оқшау-модаль бірліктер, индивидуалдық авторлық жасалымдар, нақты немесе абстрактілі лексикаға тартылыс. Тілдік тұлға өзінің айқын көрінісін тұлғааралық қарым-қатынаста табады.

Қазіргі лингвистика толық мульти-пәндилігімен сипатталады. Бұдан басқа лингвистиканың ерекше қасиеттері оның экспансионизмі (лингвистикалық ізденістер саласының кеңеюіне үрдіс) және функционализмі болып табылады, яғни тілді іс-әрекетте, дискурста, өз қызметін жүзеге асыру барысында қарастыру [7, 6].

Ғылыми зерттеулердің басым көшпілігінде орталық назарда адам, тілдік құбылыстарды жанжакты талдау үшін жіберу нұктесі ретінде тілдік тұлға тұрғандықтан лингвистиканың бұл қасиеттерінің барлығы көптеген шектес бағыттарды тудырады. Қазіргі тіл білімінің мұндай өзекті интегративті бағыттарының бірі, атап айтканда, психолингвистиканың, саяси коммуникация, қазіргі ғылымда саяси коммуникация деп сөйлеу әрекетті түсініледі, ол қандай да бір идеялардың насиҳаттауға, елдегі азаматтарға эмоционалдық әсер ету және оларды саяси әрекеттерге оятуға,

қоғамдық келісімге келуге, қоғамдағы көп көзқарастар жағдайында өлеуметтік-саяси шешімдерді түсініп, негіздеуге бағытталған.

Шындығында да кез келген адам анда-санда болса да газет оқып, радио немесе теледидарды қосады, саяси коммуникация адресаты болады. Бұл адам сайлауға барғанда ол саяси өмірге катысады және мұны саяси коммуникация субъектілерінің ықпалынсыз жасамайды. Сонда саяси коммуникация мұдделерінің аясына саяси ақпаратты беруді ғана емес, сондай-ақ коммуникативтік іс-әрекет үдерісінде саяси ақиқатты қабылдап, бағалауға қатыстының барлығын да жатқызу керек.

Саяси коммуникацияның негізгі қызметі – коммуникативтік іс-әрекетті қолдана отырып, саяси билік үшін құрсыу: саяси коммуникация билікті бөлуге (сайлау, тағайындау, қоғамдық пікір тудыру және т.б. жолдар арқылы) және оны қолдануға (зандар қабылдау, жарлықтар, қаулылар шығару және т.б.) тікелей немесе жанама ықпал ете алады. Саяси коммуникация саяси ақиқатты көрсетеді, онымен бірге өзгеріп, оның қайта құрылуына қатысады.

Откен XX ғасырдан бастап саяси коммуникация лингвистикалық зерттеулердің нысаны ретінде (саяси мәтіндер, тілдік және идеялық ықпал ету сұраптары талданды және т.б.) үзік-үзік бола бастағанын айта кету керек. Саяси лингвистика идеяларының пайда болуы мен қалыптасу кезеңін ғалымдар шартты турде (Х. Вайнрайх, Р.М. Блакар, Е.И. Шейгал және т.б.) жылдардың аяқ кезі деп көрсетеді, бұл үдерісті ФРГ-дегі ұлттық-социализм тілін зерттеуге арналған жұмыстардың шығуымен, сонымен қатар көптеген лингвистикалық идеяларды мадақтай отырып, тілдің қоғамдық сананы басқару және өлеуметтік билікті жүзеге асыру мүмкіндіктерін қарастыратын ағылшын жазушысы Дж. Оруэллдің («1984») белгілі романымен байланыстырады. Кейіннен танымал болған «новояз» (New-speak) терминін қолдану да Дж. Оруэлге тиесіл [8, 7].

Ал 2000 жылдан бастап қазақстандық ғылымда саяси коммуникацияның тұтас теориялық зерттеулері пайда болды, бұған қоса бүтінде отандық лингвистикада әртүрлі өлеуметтік гуманитарлық пәндер тоғысында пайда болған жаңа өзіндік бағыт – саяси лингвистика қалыптасып келе жатыр. Егер әлемде, оның ішінде Батыста *тіл – билік*, *тіл – идеология* оппозициясы бұрыннан бері қызықты ғылыми-зерттеу мәселелерінің қатарында болғандығын ескеретін болсак, Қазақстанда атамыш мәселе салыстырмалы түрде жақында ғана белсенді түрде қарастырыла бастасады (Б.А. Ахатова, И.Г. Оразбеко-

ва). Ресей тіл білімінде тіл мен сөйлеуді саяси салада қарастыру неғұрлым кен әрі жан-жакты, бұлардың қатарында О.Н. Паршина, А.П. Чудинов, Е.И. Шейгал және т.б. жұмыстарын атауға болады, дегенмен ресейлік лингвистикада да саяси коммуникация нысанына айрықша назар аудару шартты түрде кайта құру кезеңінен бастау алды деуге болады.

Саяси лингвистика мұлдем жаңа бағыт және оқу пәні ретінде өзінің зерттеу нысаны бойынша психикалық үдерістермен байланысты сөйлеу механизмдерін (сөйлеудің қабылдануы және туындау) және олардың тіл жүйесімен аракатыстырылығын зерттейтін психолингвистикаға жақын.

Психолингвистиканың пәні ретінде сөйлеу іс-әрекетінің жалпы құрылымында оның жүзеге асырылуының негізгі формалары сөйлеу (диалогтік, монологтік және полилогтік) болып саналады, оның мақсаты ақпаратты беруге бейімдеу және адресат санаасындағы саяси әлем бейнесінің қайта жасалуына ықпал ету. Саяси коммуникация қандай да бір идеяларды насихаттауға, қоғамдық келісімге келу үшін және қоғамдағы көп көзқарас жағдайында шешім қабылдау үшін ел азаматтарына эмоционалдық ықпал етуге және оларды саяси әрекеттерге оятуға бағдарланған сөйлеу әрекеті.

Шындығында да саяси коммуникациядағы іс-әрекет субъектісі адам болып табылады, оған билікті бөлуде тікелей және/немесе жанама ықпал етіледі. Саяси коммуникация саяси ақиқатты бейнелеп, оның қайта жасалуына қатысады, бұл үдерісте тіл мен қоғамды олардың себептік өзара айқындылықта зерттейтін саяси коммуникацияның өлеуметтік лингвистикалық мінез-құлқы айқын көрінеді.

Отандық ғылымның қазіргі даму кезеңінде бірінші кезекте кеңестіктен кейінгі барлық кеңестік қоғамында болып жатқан саяси өзгерістермен байланысты тіл өзгерістері белсенді талданатындығы жалпыға белгілі. Бұл жерде саяси пиардың тілдік және жанрлық ерекшеліктерімен, саясаткердің тілдік мінез-құлқы сипатына, саяси іс-әрекеттегі стратегиялар мен тактикаларға байланысты, сонымен қатар саяси мәтіндердің пайда болу және қолданылу механизмдерін айқындау мәселелері алдыңғы жоспарға шығады. Көптеген лингвистер саяси дискурстың басым қызметін саясаткердің негізгі және ақырғы мақсаты ретінде билікті иеленуіне тұра және жанама ықпал ететін коммуникативтік іс-әрекетті қолдану негізінде жететін сендіру қызметін атайды.

Сөйтіп қазіргі саяси лингвистиканың жетекші постулаты саяси жағдаят контекстінде қарасты

рылатын саяси мәтіндерді зерттеуге дискурсивтік бағдар болып шығады. Бұл жерде саяси тұлғаның максатын, саяси көзқарастар мен тұлғалық қасиеттерді, мәтінді әртүрлі адамдардың қабылдау ерекшелігін ескеру қажет. Бұдан басқа саяси мәтіндер жүйесіндегі және басқа да елдің саяси өмірі жүйесінде бұл мәтіннің атқаратын рөлін де ескеру қажет.

ӘДЕБІЕТ

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001. № 1. - Б. 64-72.

2. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2002. – 256 б.

3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Издательство РУДН, 1997. – 331 б.

4. Караполов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Прогресс, – 1999. – 214 б.

5. Сулейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж. ж.б. Элеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.

6. Конецкая В.П. Социология коммуникаций. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 2004. – 304 б.

7. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – М.: Флинта: Наука, – 2006. – 256 б.

8. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М.: Гnosis, – 2004. – 326 б.

Резюме

Рассмотрены речевые особенности языковой личности политика как объекта исследования психолингвистики.

Summary

The article presents the review of politician's linguistics personality as object of psycholinguistics research.